

Határozottság — határozatlanság (Egy magyar népmese intratextuális névelőhasználatát)

1. Ez az elemzés egy Illyés Gyulától átigazított magyar népmesének követi végig a névelőhasználatát, tudva azt, hogy bár egyetlen szöveg névelőzéséből képtelenség volna messzemenő következtetéseket levonni, azért tüzetes vizsgálata nem haszon nélküli.

Nézzük a mesét!

A kis gömböc

Volt egyszer a világon, még az Óperenciás-tengeren is túl, egy szegény ember meg egy szegény asszony. Volt nekik három lányuk meg egy kis malacuk. Mikor a malacot már jól meghizlalták, vagy ahogy ők mondták, annyira zsöndítették, hogy kétujnyi zsír volt a hátán, megölték. A húsát felrakták a füstre, a gömböcöt pedig felkötötték a padlásra a legelső gerendára, a szelemenre. Ötőjüknek csak annyi volt a kis malac húsa, mint egy eperszem. Már az orja, nyúlja, feje mind elfogyott. Egyszer a szegény asszony ráéhezett a gömböcre, azt mondja hát a legöregebb lányának:

— *Eredj csak fel, lányom, a padlásra, akaszd le a szelemen gerendáról azt a kis gömböcöt, főzzük meg.*

Felmegy hát a lány a padlásra; amint a szelemenről le akarja vágni a gömböcöt, csak azt mondja az neki:

— *Hamm, mindjárt bekaplak! — S nem tréfált, hanem igazán bekapta.*

Lesték, várták odalenn a lányt a gömböccel, hogy jön-e végre. De biza nem haladt. Azt mondja hát az asszony a középső lányának:

— *Eredj csak fel, lányom, a nénéd után, monddjad neki, hogy hozza azt a kis gömböcöt.*

Felmegy hát a másik lány is, szétnéz a padlásra, de nem látja sehol nénjét. Azzal odamegy a kémény mellé, s le akarja vágni a kis gömböcöt, de az azt mondja neki:

— *Már a nénéd lenyeltem, hamm, téged is bekaplak!*

Azzal szépen bekapta.

Odalenn csak lesi, csak várja a szegény asszony a lányokat. Mikor aztán megsokallta a várakozást, azt mondja a legkisebb lányának:

— *Eredj csak fel, lányom, hídd le már a nénéidet; azok az isten nélkül valók bizonyosan az aszalt meggyet szemelgetik.*

Amint felmegy a kislány a palásra, azt mondja neki a kis gömböc:

— *Már két nénéd elnyeltem, hamm, téged is bekaplak!*

S bekapta azt is.

Az asszony már nem tudta mire vélni, hogy hol maradnak azok a lányok oly soká. Felment hát a nyújtófával, hogy majd lehívja őket, de úgy, hogy nem köszönik meg, mert elhányja a hátukon a bőrt. Amint felment, azt mondja neki a kis gömböc:

— *Három lányod má t bekaptam, hamm, téged is bekaplak!*

Azzal úgy bekapta, hogy még a kisujja se látszott ki.

Aztán a gazda, a szegény ember is, mikor már elunta várni a lányait meg a feleségét, felment a padlásra. Amint odamegy a kémény mellé, azt mondja neki a kis gömböc:

— *Három lányod, feleséged már bekaptam, hamm, téged is bekaplak!*

És nem teketóriázott sokat, hanem ízibe bekapta; de a rossz kócmdzag már nem bírt meg öt embert, hanem elszakadt, a kis gömböc pedig leesett; azután, hogy feltápázkodott, elkezdett gurulni, s gurult, gurult, a garádicson a földre.

Amint a kiskapun kigurult, kinn az utcán előtalált egy csoport kaszás embert, s azt az egész csoportot is mind egy szálíg bekapta.

Azzal gurult, gurult tovább. Az országúton előtalált egy regiment katonát. Azokat is minden bagázsitól együtt bekapta. Megint gurult tovább. Nem messzire onnan, az árokparton egy kis kanászyerek legeltette a csürhét. A disznók szerteszéjjel cserkésztek, a kis kanászyerek pedig ott ült az árokparton, s a bécsi bicskájával kenyeret, szalonát evett. Odamegy a kis gömböc a kis kanászyerekhez is, s azt mondja neki:

— *Már három lányt apjostól-anyjostól, meg egy csoport kaszás embert, egy regiment katonával együtt bekaptam, hamm, téged is bekaplak!*

Hanem amint be akarta kapni, a bécsi bicska megakadt a kis gömböc szájában, az aztán kihatotta. Csak úgy özönlött ki belőle a sok katonaság meg a sok ember. Azután ment mindenki a maga dolgára; a kis gömböcöt pedig otthagyták az árokparton kirepedve.

Ha a kis gömböcöt a kis kanász bécsi bicskája ki nem hatotta volna, az én kis mesém is tovább tartott volna.

(Illyés Gyula, Hetvenhét magyar népmese. Bp., 1974. 6–7)

Ebben a magyar népmesében a főnevet vagy főnévi csoportot 98-szor előzte meg a (az), 10-szer az egy, és 20-szor volt névelőtlen. Ebből a formális kimutatóból több grammatikai-textológiai kérdés adódik:

Mi a magyarázata ebben a mesében a határozottság és határozatlanság közötti jelentős arányeltolódásnak? Miért nem egyenletesebb a névelők kihasználtsága?

Mennyiben feleltethetők meg a mese konkrét adatai a hagyományos grammatikai alapdefinícióknak, amelyek szerint az *a* (*az*) előfordulásai határozottságot jeleznek, az *egy* és a névelő nélküli formák határozatlanságot?

Mennyiben van megkötvé ebben a mesében a névelők disztribúciója: felcserélhetők-e, illetve kihagyhatók-e?

Tudva azt, hogy bármilyen természetű szövegben a határozottak sokkal gyakoribbak, mint a határozatlanok, mégis szembeszökő, hogy milyen nagy az *a* (*az*) névelő és az *egy* előfordulási arányának különbsége az előbbi javára. GALLASY statisztikai adatai szerint a közelmúlt irodalmában (Garay János, Bérczy Károly, Gyulai Pál, Justh Zsigmond, Tolnai Lajos) 6-szor, 9-szer, 10-szer, 8-szor, 7-szer, átlagban tehát 8-szor annyi a határozott névelő, mint a határozatlan; mai irodalmunkban (Kristóf Attila, Szakonyi Károly, Lengyel József) 60-szor, 15-ször, 23-szor, 25-ször, átlagosan 31-szer annyiszor fordul elő a határozott, mint a határozatlan. Újságcikkekben ez csak átlagosan kétszer nagyobb (GALLASY MAGDOLNA, Névelőhasználati kérdések: NytudÉrt. 104. sz. 340).

Perrault „Piroska és a farkas” (Le Petit Chaperon rouge) című francia nyelvű mesében WEINRICH számításai szerint a határozatlan névelők száma 23, a határozottaké 52, és ez hasonló a Camus szövegeiben mutatkozó arányokhoz (WEINRICH, HARALD, A francia névelő szövegmondattana: Szövegelmélet. Szerk. PENAVIN OLGA–THOMKA BEÁTA. Tanulmányok. 15. füzet Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete. Szabadka. 37).

A bemutatott magyar mesében a határozott és határozatlan névelők abszolút száma és aránya sokkal nagyobbak látszik. Ez indokolható a mesélő és a befogadó közötti kis információ-eltéréssel, illetve magával a műfajjal: az élő paraszti nyelvet adekvátan visszaadó (Hiszen Illyés vallomása szerint csak szerkezeti változtatásokat tett.) népmesei nyelvben több a névelő, mint a művelt nyelvi kódban. A vizsgálódásnak azonban nemcsak a bináris oppozícióban álló két névelőosztályra kell kiterjednie, hanem neutralizációjukra: azaz a névelőtlen-ségre is, de úgy, hogy ezek egymáshoz való viszonyát: egymással való helyettesíthetőségüket és kihagyhatóságukat is tekintetbe kell venni.

2. Érdemes nyomon követni, hogy melyek a mesének a h a t á r o z a t l a n fogalmat jelölő kifejezései, hol bukkannak fel először (antecedens) a mese világában, és hogyan szerepelnek a további részében: a referenciális azonosság révén utalva (korreferens) az első előfordulásra.

első előfordulás: antecedensként	második előfordulás: korreferensként
<i>egy szegény ember</i>	<i>a gazda, a szegény ember</i>
<i>egy szegény asszony</i>	<i>a szegény asszony</i>
<i>három lányuk</i>	<i>a lányokat</i>
<i>egy csoport kaszás embert</i>	<i>azt az egész csoportot</i>
<i>egy regement katonát</i>	<i>azokat</i>
<i>egy kis kanászyerek</i>	<i>a kis kanászyerekhez</i>

A mi mesénkben az élő személyek antecedensként egy kivételtől (*három lányuk*) eltekintve határozatlan névelősek (és szinte csak ezek), mintegy kijelölve a narratív struktúra lényeges pontjait az újonnan belépő szereplőkkel. A szöveg elején és a tetőpont előtti fázisban, ahol „fölpörögnek” az események, tömörülnek a határozatlanságot kifejező főnévi szerkezetek, itt minden második, harmadik szövegmondatra esik egy (*egy csoport kaszás ember, egy regement katonát*).

A szokványos mesekezdet (*Volt egyszer a világon...*) — amelyik éppen ezért tematikus rész — után az újságoló, vagyis eddig nem ismert tény: (*volt*) *egy szegény ember meg egy szegény asszony*, hiszen lehetett volna a rematikus rész: *egy király* stb. is. A két mesei megnevezés elől sem el nem hagyható a névelő, sem fel nem cserélhető határozott articulusra, sem határozott számnévnek nem tekinthető. Miért? Névelőtlen formájuk: *Volt a világon szegény ember, szegény asszony* ugyanis más értelmet sugallna: a *világ* jelentése kerülne fókuszba, így ennek a dekonstrukciója lenne a téma, amelybe még sok minden más is beleférne. Holott ebben a műben ezek a személyek lesznek a mesevilág szereplői, csak mivel itt vezeti be őket a mesélő a mese szövegébe, a határozatlan névelő kataforikus (előreutaló) használatával arra az utóinformációra utal, hogy hőseit a továbbiakban mutatja be. De az *egy* számnévként sem értelmezhető, mivel nyilván nem ’egyetlen’ szegény pár létét feltételezhetjük még a mese fiktív világában sem.

A mese szokásos hármas tagolódásával szemben a lánccsesében — mint ebben is — a mesemondó nyolcra növelte a szekvenciát, vagyis azt az egységet, amely ugyanazt a fordulatot alig változó mesei szerkezet ismétlődésével teremti meg. A megszokottakon (*szegény ember, szegény asszony, három gyerekük*) kívül a szereplők utolsó három csoportja (*egy csoport kaszás embert, egy regement katonát, egy kis kanászyerek*) a mesének azokon a pontjain jelenik meg, ahol a szekvencia megismétlődik (*bekapta*). Az *egy csoport kaszás embert, egy regement katonát* határozatlan mennyiséget jelölő (*csoport, regiment* ÉKsz. ’ezred’, ’hadsereg’, de: tréfásan ’sokaság, tömeg’ is) szintagmákban szokásosan többnyire határozatlan névelő áll. Viszont az *egy kis kanászyerek* minőségjelzős szintagma előtt álló *egy*-ben nem grammatikai, hanem szövegpragmatikai, szemantikai okok miatt nem névelőt hanem számnevet kell látnunk. Ugyanis a

textuális elrendezés erre enged következtetni: *Nem messzire onnan, az árokparton egy kis kanászyerek legeltette a csürhét* szövegmondatban a fókusz a *legeltette*, és a commentnek a fókusz elé tett eleme: *egy kis kanászyerek* az aktuális mondatagolás szabályai szerint határozott referenciájú, éppen ezért számnév (BÁTORI ISTVÁN, A szórend tényezői: a fókusz: NytudÉrt. 104. sz. 223). Jól konvergál ez a szemantikai tartalommal: emberek csoportja, sőt katonák ezrede sem képes szembeszállni az emberevő kis gömböccel, de egy kis gyerek éppen azáltal nő mitikus hőssé, hogy *egyedül* képes feltartóztatni a szörnnyé deformálódó „kis” gömböccöt úgy, hogy ezért semmiféle erőfeszítést sem tesz: csak eszik a bécsi bicskájával. A mese „mítoszt-teremtő” világához ez kell: egy apróka *gyerek* győz, nem a felnőttek, nem a hivatásos harcosok, nem a kaszák és nem a fegyverek, csupán egy étkezéshez használt, az átlagostól egyetlen jelzőben (*bécsi*) különböző *bicska*.

A szöveg egy pontján nem lehet grammatikai magyarázatát adni annak, hogy határozott névelőből a mesélő miért vált vissza újból határozatlanra, hiszen ennek pragmatikai oka van. Ez az a rész, amelyben a kis gömböc a mese új szereplőjének dicsekedve sorolja fel, hogy kiket falt fel: *Már három lányt apjostól-anyjostól, meg egy csoport kaszás embert egy regement katonával együtt bekaptam, hamm téged is bekaplak!* — A gömböc itt a kis kanászhoz beszél, aki semmit nem tud az előzményekről, és ezért nem lehet határozott névelősen megnevezni számára nem ismert személyeket: *a három lányt, a kaszás embert, a regement katonát*, ezek csak bizonyos emberek, illetve bizonyos csoportok, tehát ezeket csak névelőtlenül (*három lányt*) vagy határozatlan névelősen (*egy csoport kaszás embert, egy regement katonával együtt*) lehet említeni. Az új mesei hős, a kis kanász megjelenésével tehát teljesen új szituáció keletkezett, amelyben újból érvényes az a szabály, hogy preszuppozíció híján az első említéskor indeterminált a beszédpartner számára ismeretlen dolog, lény.

Ebben a mesében ezen kívül alig van *egy-gyel* megelőzőtt főnév vagy főnévi csoport. Egy csupa határozottságot reprezentáló szöveggörnyezetbe ékelődik be az egyik: *Ötőjüknek csak annyi volt a kis malac húsa, mint egy eperszem.* — Bár a grammatikai törvényszerűségek szerint megengedhető az összehasonlítás kevésbé határozottal (bár lehetne *az eperszem* is), de ebben a kontextusban, amely az arányítást éppen a mértékkel hangsúlyozza, tudniillik, hogy az öt embernek a fél fogára sem volt elég a kis malac: inkább *egyetlen eperszem* értelmű.

Az *egy szálíg* semmiképp nem névelős forma, hiszen jelentése: 'egyetlen szálíg, teljesen', vagyis az *egy* ebben a kifejezésben tőszámnév. Az ÉKsz. ugyanezt a szólamot idézi példaként az *egy* tőszámnévi előfordulásra.

Ezeket végiggondolva nyilvánvaló, hogy az *egy* feltételezetten határozatlan névelős előfordulása a textuális összefüggés tanúsága szerint többször tőszámnév, vagyis az egész mesében a határozatlan névelők száma csak 6, így a határozatlan és határozott névelők aránya: 6 : 98.

Egy nyelvi elem többszöri ismétlődése a referenciális azonosság miatt korreferenciát teremt, amelyben az első említés határozatlan articulusa kataforikusan a későbbi szövegbeli információkra utal, a második előfordulás viszont — miközben korreferál az előzménnyel (antecedens) —, határozott névelős voltával anaforikusan (visszafelé) utal az előinformációra.

Ezért törvényszerű, hogy az első előforduláskor határozatlan névelős megnevezések a következő említéskor már határozottak. Azzá teszi őket a határozott névelő és a tárgyas igealakhoz kapcsolódó mutató névmási határozott tárgy (*azokat*), jelezve: változatlanul a már előbb megnevezett személyekre vonatkozik.

Ez a vizsgálat is igazolta, hogy az *egy* névelői és/vagy számnévi funkcióját nem lehet mechanikusan felfogni: esetenként szemantikai és pragmatikai szinten lehet eldönteni. Hiszen az interakcióba belépő új partner ismeretei meghatározó fontosságúak.

3. Célszerű végig követni a *n é v e l ő t l e n* formákat is.

A *három lányuk* szintagma első megnevezéskor névelőtlenül is határozottnak minősül. Nyelvi tradíciónk miatt a *valakinek, valaminek van valakije, valamije* dativus possessivusi szerkezetben a forma szokásosan névelőtlen, a determináltságot ilyenkor a birtokos személyrag adja. Ezt a használatot különben nemcsak a grammatika szentesíti, hanem a szöveg aktuális tagolása is. Ha a *Volt nekik három lányuk meg egy kis malacuk* szövegmondatra *A három lány a nagy szegénység miatt elindult szerencsét próbálni* következne, akkor nyilvánvaló volna, hogy a névelőtlen forma a rematikus (újságoló) részben van, határozott névelőssé a tematikusban válna.

Ebben a *van*-nal konstruált igés szerkezetben a *három lányuk* birtokos személyragja a családhoz: a szegény emberhez és szegény asszonyhoz tartozást és ennek révén determináltságot érzékeltet, viszont ugyanebben a szövegmondatban a birtoklást kifejező *van* másik kötelező vonzata: az *egy kis malacuk* jelzős szintagma előtt nem számnév az *egy*, hiszen hangsúlytalan.

A névelőtlenséget több esetben szabály írja elő. Partitivusi (részelő) értékű névszó előtt nem használ a magyar névelőt: (*a bécsi bicskájával*) *kenyeret, szalonnát (evett)*.

Nyelvhasználatunkban ingadozik az alkalmi, kijelölő értelmű jelző névelőzése birtokos személyragos főnevek előtt. Ebben a mesében viszont alkalmi mennyiségjelzős formájukban következetesen névelőtlenül állnak: *három lányuk, két nénéd, három lányod*.

A *kétujjnyi zsír, öt embert* mennyiségjelzős szintagmák viszont határozatlanok, jól látszik ez a szövegkörnyezetükből: alanyi ragozású igealakokat kívánnak maguk mellé: *kétujjnyi zsír volt a hátán, de a rossz kócmdzag már nem bírt meg öt embert*.

A tapasztalat arra enged következtetni, hogy az általános névmás jelzői funkcióban névelőtlenül előzi meg a főnevet: *minden bagázsitól*.

Vocativus értékű formában a konvenciónak megfelelően nem használunk határozott névelőt, de mivel ilyenkor a megszólítás konkrét személyhez szól, így nemcsak a birtokos személyragos formában egyértelmű a határozottsága — bár sem KIEFER FERENC (Az előfeltevések elmélete. Akadémiai Kiadó. Budapest. 1983. 59), sem RÁCZ ENDRE (MNY. 83: 277) nem sorolja fel a determinánsok, azaz a főnevet határozottá tevő elemek között: *Eredj csak fel, lányom, a nénéd után, mondjad neki, hogy hozza azt a kis gömböcöt*.

4. A határozott névelő, vagyis a leggyakoribb determináns (főnevet vagy főnévi csoportot határozottá tevő elem) kitételének intratextuális (szövegen belüli) grammatikai-szemantikai-pragmatikai indokoltságát is ajánlatos figyelni.

Már maga a mesecím ellentmond a grammatikai szabálynak: *A kis gömböc*. Ez a névelőhasználat előinformációra utal, holott csak utólag lesz tudomásunk arról: miféle sajátosan „viselkedő” kis gömböc a főszereplő. A legtöbb olvasónak — aki ezt a tájnyelvi szót nem érti: ’disznósajt’ — még a mű ismeretében is legfeljebb homályos fogalma lesz arról, mi a *gömböc*, tehát ismertnek, éppen ezért határozottnak semmiképp nem tartható, vagyis határozatlan articulus kitétele volna logikus, mégis határozott névelőt mond a mesélő. Ez azzal magyarázható, hogy a (szépirodalomban is kedvelt) határozott névelős címadás gyakorta nem nyelvtani okokra vezethető vissza, hanem a szövegalkotó tudatos előinformációt sugárzó hatására, amivel azt kívánja szuggerálni: ez mindenki számára ismerős, hogyhogy épp a szöveget kézbe vevő nem hallott felőle, és nyilvánvalóan ezzel késztet a szöveg elolvasására. Az állandó jelzőszerűen használt *kis gömböc* mintha éppen a határozott névelős megnevezéssel válna entitássá: *a kis gömböc*. Ezt a szintagmát változatlan módon 12-szer, *a gömböc* formában 4-szer ismétli meg a mesemondó, változatlanul fenntartva ezzel a fő témát.

A meseküszöbben is az előismereteink, mesevilág-tudásunk — és nem a hagyományos grammatikai szabály — miatt természetes *a világ* és *az Óperenciás-tengeren* határozott fogalomként kezelése. Sajátos viszont az, hogy ez még nem teszi determinálttá *a világ* és ezen belül *az Óperenciás tengeren túli világ* személyeit, hiszen a mese indításában a mesehősök említése: *egy szegény ember, egy szegény asszony*. Ez szokványos mesekezdet: a nem ismerős személyek bemutatása játszódik így le, hogy azután már a továbbiakban ismertnek tekintve, a mesemondó határozott névelővel említse őket.

Nem érdektelen megnézni: hogyan történik az eredetileg határozatlanból határozottá vált főnevek további említése:

második előfordulás	további korreferensek
<i>a gazda, a szegény ember</i>	<i>apjostól-anyjostól</i>
<i>a szegény asszony</i>	<i>a szegény asszony</i> <i>az asszony (2)</i> <i>a feleségét</i> <i>feleséged</i>
<i>a lányokat</i>	<i>azok a lányok</i> <i>három lányod (2)</i> <i>a lányait</i> <i>három lányt</i>
<i>az egész csoportot</i>	<i>egy csoport kaszás embert</i> <i>a sok ember</i>
<i>azokat (ti. egy regement katonát)</i>	<i>egy regement katonával</i> <i>a sok katonaság</i>
<i>a kis kanászyerekhez</i>	<i>a kis kanász</i>

A további említésekben többnyire megőrződik a határozott névelős forma (legfőljebb az említés variált: *a szegény asszony*, *az asszony*, *a feleségét*), illetve a mennyiségjelzős szintagma névelőtlensége (*három lányod*, *három lányt*), sőt még egy redundáns anaforikus mutató névmási kijelölő jelzővel meg is toldódik (*azok a lányok*). Az *apjostól-anyjostól* — mint általában a megkövesedett határozói szerepű kifejezések — névelőtlen, de határozottsága a kontextuális viszonyok: a lányokkal való rokon kapcsolat miatt nyilvánvaló: 'saját apjával-anyjával' értelmű, és birtokos jelzős szerkezetként értelmezendő: *Már három lányt apjostól-anyjostól*.

Mivel a szöveg elején a mesemondó közölte, hogy a szegény embernek és a szegény asszonynak *három lánya* van, a későbbiekben erre az előinformációra utal vissza többféle nyelvi formában, jelezve a lányok korát, egymáshoz való viszonyát, de mindig határozottan. A mese mágikus hármastagolását asszociáló megnevezések, illetve az ezekkel korreferens elemek szekvenciaszerűen ismétlődnek meg a narrátornak, az asszonynak, a kis gömböcnek a beszédében:

a narrátor kommentárjában	<i>(Azt mondja hát az asszony) a középső lányának</i>
az asszony szavaiban	<i>(Eredj, csak fel) lányom</i>
a narrátor újabb kommentárjában	<i>(Felmegy hát) a másik lány</i>
a kis gömböc beszédében	<i>(Már) a nénéd (lenyeltem)</i>
a narrátor újabb kommentárjában	<i>(várja a szegény asszony) a lányokat</i>

Ezek a formák a határozottság többféle jelét mutatják:

- határozott névelős formák: *a lány*, *a lányt*,

- birtokos személyragos főnév: *nénéidet, három lányod, lányom,*
- határozott névelő + birtokos személyragos főnév: *a nénéd, a nénjét,*
- határozott névelő + alkalmi, kijelölő értelmű jelző: *a másik lány,*
- határozott névelő + birtokos személyragos főnév + alkalmi, kijelölő értelmű jelző: *a legöregebb lányának, a középső lányának, a legkisebb lányának,*
- mutató névmás + határozott névelő: *azok a lányok.*

Látható, hogy a minél pontosabb megnevezés érdekében redundánsan fejezzük ki sokszor a determináltságot, hiszen például a birtokos személyrag (-jel) megfelelően leszűkíti a jelentést, mégis kitehetjük a határozott névelőt is, de nyilván itt már nem logikai megkülönböztető szerepe érvényesül, hanem analógiásan használjuk.

Az alkalmi, kijelölő értelmű minőségjelző szabályosan határozottságot eredményez a határozott névelőtől — mint jelfölöslegtől — megtámogatottan: *a legelső gerendára, az aszalt meggyet, a rossz kócmadzag, a bécsi bicskájával.*

A birtokos jelzős szintagmában szabályosan van határozott névelő, ha a jelző birtokos névmás: *a maga dolgára, az én kis mesém,* vagyis háromszorosan jelzi nyelvünk a határozottságot.

Bár a szokáshoz igazodik az *azt a kis gömböcöt* jelzős szintagmába ékelődött határozott névelő használata, de napjainkra determináló funkcióját már elvesztette, hiszen szerepét a mutató névmási kijelölő jelző vette át, hogy csupán ritmikai vagy eufonikus ok miatt őrződött meg. Esetleg úgy is értelmezhető, hogy a mutató névmás a határozott névelőben elhomályosodott eredeti mutató névmási funkciót kívánja pótolni. Ugyanilyen forma még: *azok a lányok, azok az isten nélkül valók, azt az egész csoportot.*

A határozott névelő előfordulásának ritkább módja az, ha az antecedens más szófajú, mint a korreferense. De így is egyértelmű szövegösszefüggés adódik abból, ha a *várja* igével lép korreferenciális viszonyba a *várakozást* főnév, és ezért mint ismert ténnyet, a mesélő határozottként említi.

A történet már a kezdet kezdetén megnevezi a *kis malacot*, ettől fogva a narráció nemcsak magát a malackát tekinti határozottnak, hanem — a WEINRICH-féle (i. h. 41) ún. keret szabály értelmében — ezt a „szemantikai keret” egészére vonatkozó előinformációként kezelve, a *kis malac* feldolgozás előtti és utáni részeit is határozottként jelöli meg: *a hátán, a húsát, a gömböcöt, az orja, (a) nyúlja, (a) feje.* (Ráadásul a birtokos személyragos forma miatt a határozott névelő redundáns elem, így nincs valódi funkciója.) Ez akkor is áll, ha *az orja, nyúlja, feje* felsorolásban az utolsó két elem elől elmarad a névelő, ugyanis az a konvenció, „hogya az azonos mondatrészek szoros együvé tartozását akarjuk hangsúlyozni, rokon voltukat akarjuk kifejezni, a határozott névelőt csak egyszer tesszük ki a több egynemű mondatrészből álló szó szerkezet elé” (FÁBIÁN PÁL, A határozott névelő használata egynemű mondatrészek előtt:

MNy. 52: 490). — Nyilvánvalóan érvényes ez a *kis malac húsa* birtokos jelzői szintagmára is: ahol a határozott névelő *a kis malac* téma változatlanóságát tartja fenn. Ez a szerkezetes birtokos jelző hangsúlyos, ezért *Ø -nak/-nek* ragos a birtokos, a birtokos személyragos birtokszó pedig névelőtlenül is határozott. Hasonlóképpen még a szövegből: *a kis kanász bécsi bicskája, a kis gömböc szájában*.

A mese legtöbb determinált főnévnek nincs határozatlan névelős antecendese, vagyis már az első alkalommal határozott névelős: *Felment hát a nyújtófával*. A logika azt diktálná: *egy nyújtófával*. A grammatikai szabály nem kellő pontossággal igazít el, hiszen a határozott névelő egyrészt leszűkíti a főnév fogalmát, másrészt kitérít egész típusra, főbb kategóriára (MMNyR. I, 269—70). A gyakorlatban sem könnyen állapítható meg: például típus-e a *nyújtófa* vagy nem? A világtudásunk igazít el: *a nyújtófa* határozott névelője arra utal: 'ez az a bizonyos nyújtófa, amellyel a falusi asszonyok a lányaikat el szokták verni'. — Ebben és az ehhez hasonló esetekben inkább a WEINRICH által megállapított ún. keret szabály érvényesülését kell látnunk. Például *a padlás* szóhoz kötődő előismereteink miatt tudjuk, hogy a szegény embernek és asszonynak van háza, a ház nyilván valamilyen helységben áll, maga a helység pedig valamilyen úton helyezkedik el. Preszuppozíciónk hatására a keret szabálya a mese több pontján érvényesül:

- a házhoz fogalmilag köthető részek határozottak lesznek: *a füstre, a szelemenre, a padlásra, a szelemenről, a kémény, a garádcson, a földre*;
- a ház meghatározott helyen léte határozott fogalommá teszi a környezete megnevezéseit is: *a kiskapun, az utcán, az országúton, az árokparton*;
- a kis kanász fogalmához határozottan kapcsolódnak a foglalkozásához tartozók: *a csürhét, a disznók*;
- az asszony, illetve a lányok személye determinálja testrészüik megnevezését: *a kisujja* (ti. az asszonyé), *a hátukon* (ti. a lányokén), *a bőrt* (ti. a lányokét).

Ennek alapján a bennünket körülvevő világ dolgai mind ismertnek, következésképp határozottnak tekintendők. Nyelvi vetülete ennek láthatóan a határozott névelős formák aránytalanul nagy száma a határozatlanokéhoz képest. Nem is meglepő ezért, hogy a művelt nyelv sokszor él a határozott articulus helyett a névelőtlen formával, más eszközzel őrizve meg a determináltságot.

Ellentmondásos, hogy a mennyiségjelzői szerepű határozatlan számnév előtt határozott névelő áll: *a sok katonaság* (szerkezet-keveredéses alakban a felnagytítás érdekében kétszeres jelölés jelzővel és gyűjtőképzővel: *sok katona × katonaság*), *a sok ember*. A határozottságot nyilván az magyarázza, hogy hozzáértendő: 'aki bent van', 'a már említett bentlevők'.

Bár logikailag megokolatlannak tűnik a határozott névelő használata, az esetek többségében még sem lehetne határozatlannal fölcserélni vagy esetleg elhagyni.

Elképzelhető volna viszont többféle átalakítás is a következő szövegmondat-egységben:

az árokparton egy kis kanászyerek legeltette a csürhét helyett állhatna:

az árokparton egy kis kanászyerek a csürhét legeltette. — Ebben az esetben a határozott névelő megőrződne, de máshová esne a nyomaték. Míg az előző változatban az ige fókuszáltsága miatt hangsúlyos, az utóbbiban a tárgy kerülne fókusz pozícióba, és az aktuális mondattagolás változása következtében módosulna a jelentés. Az utóbbi variánsban szükségtelenül hangsúlyossá válik a tárgy, már pedig az evidencia, hogy a kanász csürhét legeltet, ezért nincs értelme azt a latenst jelentést sugallni: 'nem mást'.

Ilyen variáns is lehetséges, de használatával némileg módosulna a jelentés:

egy kis kanászyerek csürhét ('nem) *legeltetett,*

egy kis kanászyerek egy csürhét (mellékes, hogy kiét) *legeltetett.*

egy ('egyk, valamelyik') *árokparton egy kis kanászyerek legeltette a csürhét* (azaz a rábizottat vagy a saját tulajdonukat).

Igeragozás-váltással párosulva *az aszalt meggyet szemelgetik* tárgyas szintagma helyett a jelentés alapvető módosulása nélkül szerepelhetne: *aszalt meggyet szemelgetnek* szintagma. Ez csupán hangsúlyeltolódást okozna, és így a határozott névelős forma rejtett jelentése: 'nem mást' volna, a határozatlan névelőjű jelzős szószerkezetből nem emelkedne ki nyomatékával a tárgy.

Átlátható, hogy ahol a szöveg még fel is kínálja a változtatás lehetőségét, ott a névelőcsere vagy -elhagyás a jelentés módosulását eredményezi.

A névelőcserét vagy elhagyást fel sem kínáló esetek meglepő módon a tömörítést szolgálják a határozott névelővel: például *a padlás*on a terjedelmesebb — szemantikailag kétségtelenül pontosabb — *a ház padlásán* szerkezet helyett áll.

Az összes határozott névelős alakot a textuális összefüggésben vizsgálva a következő általánosítások vonhatók le:

- ◆ a határozott névelő határozatlanra egyáltalán nem cserélhető fel (egy-két kivételt nem számítva, ahol némi jelentésmódosulás mellett mégis bekövetkezhet),
- ◆ a határozott névelő elhagyható:
 - a birtokos személyragos alakokban és nem kizárólag mondat eleji pozícióban mindkét formát szentesíti a nyelvhasználat: *A húsát felrakták; Már a nénéd lenyeltem; Eredj csak fel, lányom, a nénéd után; hídd már le a nénéidet; elhányja a hátukon (a bőrt); még a kisujja se látszott ki; elunta várni a lányait meg a feleségét; a bécsi bicskájával*
 - alkalmi, kijelölő értelmű vagy felsőfokú jelző elől, hiszen ezek a formák mai nyelvhasználatunkban névelősek és névelőtlenek egyaránt lehetnek: *mondja hát a legöregebb lányának; Azt mondja hát az asszony a középső lányának; azt mondja a legkisebb lányának;*

◆ a határozott névelő nem hagyható el:

- a birtokos személyrag nélküli formák elől: *a gömböc, a padlásra, az asszony, a szelemenre* sokszori előfordulásában, illetve az egyszer használt alakokban: *a garádicson, a lány, a lányt, a másik lányt, a kislány, a bőrt, a gazda, a füstre, a szegény ember, a kémény, a garádicson, a földre, a kiskapun, az utcán, az országúton, a bécsi bicska megakadt;*
- elvértve egyes birtokos személyragos formák elől: *kétujjnyi zsír volt a hátán; Már az orja, ...mind elfogyott;*
- ritkán egyes alkalmi, kijelölő értelmű jelzők elől: *felkötötték ...a legelső gerendára.*

Természetesen a mese stiláris hatásra való törekvésével is számolnunk kell. Ebben a műfajban tehát nemcsak grammatikai indokoltság miatt használatosak a határozott névelők. Hiszen nyilvánvaló a mesemondó szándéka: a mi világunkká tenni a mesét, a határozott névelőkkel szuggerálni belénk, hogy minden ismerős, tehát ez a mi világunk is. RUZSICZKY Arany-balladák elemzése kapcsán jutott hasonló megállapításra: „a határozott névelő nem csupán ismertnek tekinthető fogalmakra utal, hanem arra is alkalmas, hogy az általunk még nem ismert fogalmakat a maguk konkrét, egyedi valóságában mintegy elénk vetítse, s szinte ránk »kényszerítse« az ismeretüket” (RUZSICZKY ÉVA, „Kezökben a lant”: NytudÉrt. 83. sz. 499).

Ez a rövid elemzés csak arra vállalkozott, hogy a névelőzésre vonatkozó szabályoknak a határozottság és határozatlanság fogalmához való szokásos hozzárendelését feszegetse olyan módon, hogy a névelős és névelőtlen formák szövegbeli egymás után következését követte nyomon, egymással való felcserélhetőségüket és elhagyhatóságukat szokásos grammatikai funkcióik és textuális, pragmatikai indokoltságuk alapján vizsgálta.

SZIKSZAINÉ NAGY IRMA